

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБРОЇ В РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «РОКСОЛАНА»

Литовченко І. О. Лексико-семантичні та функціонально-стилістичні особливості лексики на позначення зброї в романі П. Загребельного «Роксолана».

У статті аналізуються семантичні, функціональні та стилістичні особливості лексики на позначення зброї в романі П. Загребельного «Роксолана». Йдеться про розгалуження семантичної структури військової лексики, що спричиняє розширення сфери її функціонування.

Ключові слова: військова лексика, семантична структура, номінативна функція.

Литовченко И. А. Лексико-семантические и функционально-стилистические особенности оружейной лексики в романе П. Загребельного «Роксолана».

В статье анализируются семантические, функциональные и стилистические особенности оружейной лексики в романе П. Загребельного «Роксолана». Рассматривается процесс расширения семантической структуры военной лексики, который приводит к увеличению сферы её функционирования.

Ключевые слова: военная лексика, семантическая структура, номинативная функция.

Lytovchenko I. O. The lexical-semantic and functional-stylistic peculiarities of military vocabulary in P. Zagrebelsky's novel "Roxolana".

The semantic, functional and stylistic peculiarities of military vocabulary in P. Zagrebelsky's novel "Roxolana". The article deals with the increasing process of semantic structure of the military vocabulary that expands its functional area.

Key words: military vocabulary, semantic structure, nominative function.

Мова як суспільне явище виникла в суспільстві для його духовних потреб і розвивається разом із ним. І всі зміни, що відбуваються в навколишньому світі, суспільстві, відображаються в мові.

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються посиленням інтересом до проблем розвитку мови, до механізму вдосконалення засобів лексичної номінації, вияву тенденції розвитку слова і лексичного фонду загалом. Активність і пасивність лексики української мови зумовлюється процесом змін, які відбуваються у словниковому

складі мові (з'являються нові слова, зникають застарілі і т. ін.). Більш стійкою частиною лексичного складу мови є назви предметів рослинного і тваринного світу, назви явищ природи; більшу схильність до змін виявляє частина, пов'язана з назвами предметів побуту, процесів виробництва, знарядь праці, видів зброї і т. ін.

Стилістичний діапазон пасивного словника української мови, а саме застаріла лексика тісно пов'язана з матеріальною і духовною культурою народу. Отже, зростає наукове зацікавлення цією групою слів як в історичному, так і в культурологічному аспектах. Застаріла лексика широко використовується письменниками, істориками, журналістами. Поряд з цим, застарілі слова являють собою також актуальну лінгвістичну проблему, оскільки її дослідження унаочнює процеси змінності мови, робить можливим визначити часові рамки її еволюції, передбачити подальший розвиток тощо.

Звертаючись до мови історичних романів, лінгвісти вивчали функції застарілої лексики, висвітлювали принципи стилізації мови художніх творів, досліджували фольклорні елементи як засіб часових і локальних характеристик у художньо-історичному тексті (І. Білодід, А. Омельковець, Л. Скрипник, Г. Їжакевич, Л. Донець, С. Єрмоленко, Л. Голоух). Серед лінгвостилістичних розвідок останніх років відзначаємо комплексне вивчення мови сучасних історичних романів про добу козацтва в монографії В. Буди «Лінгвостилістика сучасного історичного роману (60–90рр. XX ст.)» (1998), у якій використано метод аналізу лексико-тематичних груп і лексико-семантичних полів, дисертаційні роботи Т. Гриценко «Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини XX ст. (на матеріалі романів про Б. Хмельницького)» (1998), та Л. Бурківської «Лексика історичної прози Б. Лепкого в контексті загальнолітературної та стилістичної норми» (2003).

Літературна спадщина Павла Загребельного неодноразово досліджувалася мовознавцями. Але військова лексика в історичному романі «Роксолана» не була об'єктом самостійного лінгвістичного вивчення.

Мета нашої статті полягає в дослідженні лексико-семантичних та функціонально-стилістичних особливостей лексики на позначення зброї в романі П. Загребельного «Роксолана».

На матеріалі твору можна виділити кілька семантичних груп лексики на позначення зброї, яка є неоднорідною за своїм походженням, семантикою та стилістичним забарвленням. Наприклад, лексеми *шабля*, *ятаган*, *меч*, *кинджал*, *стріла*, *кий*, *палиця*, *канчук* репрезентують лексико-семантичну групу на позначення холодної зброї. Вогнепальна зброя та бойові припаси представлені лексемами *рушниця*, *пістолі*, *мушкет*, *гармата*, *ядро*. Наприклад: *Розскочилися навсібіч гінці, звідомляючи спаків, у султанських зброярнях виливали гармати і ядра до них, яничари*

наточували **шаблі**, дюмбекчі сушили барабани, шилися тисячі нових зелених і червоних знамен [6, с. 431].

Автор у романі влучно використовує стилістичні особливості граматичної форми множини іменників на позначення зброї, чим надає мовленню значеннєво-стилістичний відтінок узагальненості, множинності, тим самим підкреслюючи силу і могутність зброї. Наприклад: *Старі вірмени співають тисячолітніх дивних пісень, торговці зброєю, підібгавши ноги, сидять на звірячих шкурах, п'ють, щербети, погладжують бороди, вибурмочують вірші корану, а довкола них купи **ятаганів, рушниць, пістолів, дамаські шаблі, курдські кинджали, киї і палиці** з кавказького залізного дерева* [6, с. 19]; *Вже не молитви й обітници пророка й падишаха, не зурни, барабани й тулумбаси підганяли ісламське військо, а паші й беги, які пустили в хід **канчуки, палиці, шаблі**, штовхали й штурляли своїх воїнів у спину, пхали їх уперед, як скотину на заріз, а ті впиралися теж, як скотина, воліли гинути навіть від рук своїх бегів, ніж іти проти **іспанських мушкетів**, які плювали страшною смертю з-за кожного каменя, і проти **німецьких мечів**, якими ландскнехти різали все живе й мертво, стоячи по коліна в крові, невразливі ні для **стріл**, ні для **ядер**, ні для божої кари* [6, с. 306].

На перший погляд здається, що прикметники-конкретизатори, які супроводжують лексеми на позначення зброї, лише вказують на її походження, як-от: *шабля – дамаська; кинджал – курдський; меч – німецький; мушкет – іспанський*. Але у процесі дослідження стає зрозуміло, що номінативна функція слова залежить від інформативної цінності в контексті. Поєднання слів *іспанський мушкет, німецький меч* вказують не тільки на походження зброї, а більше говорять про її ефективність та якість. Як відзначив О. Потебня, «елементарна поетичність мови, тобто образність окремих слів і постійних сполучень, хоч би яка вона була помітна, мізерна порівняно із здатністю мов створювати образи із сполучення слів, все одно образних чи безобразних» [1, с. 104]. Значно збагачує емоційне навантаження твору широка епітетна сполучуваність слів, яка характерна для лексем *стріла, шабля, меч*: *стріла – холодна, зла, божя; шабля – безжальна, закривавлена; меч – осяйний*. Наприклад: *Сам султан пішов на Шабаз, який звався тоді Буїрделен, але через чотири дні його зустріла вість: «Град Буїрделен упав, і сто невірних стали поживною **осяйного мусульманського меча**»* [6, с. 89]; *Султанський гарбуз був найбільший і найяскравіший, його стріли теж мали золоте оперення і сяяли навіть в імлистому повітрі, гарбузи для Ібрагіма й візирів були набагато менші і всі білі, решта мала вдовольнятися кількома сіруватими круглими гарбузиками, в які вбивано одразу по кільканадцять **злих стріл*** [6, с. 47]; *Сулейман від смертельних ударів порятував міцний панцир та широкий ятаган, яким він в останню мить затулив обличчя, тим часом пішли яничари миттю поперерубували сухожилля у коней*

угорських витязів, і ті впали під **безжальні шаблі** [6, с. 269]; Відчасний король звелів, відновлюючи давній угорський звичай, возити по всіх селах і містах **закривавлену шаблю** як знак війни та небезпеки для вітчизни [6, с. 265].

Помітно, що у творі експресивний компонент лексичного значення цілком мотивований, тобто ми відчуваємо причини такої оцінки. Автор точно передає суспільне ставлення до зброї, наприклад, поєднання слів *осаяний мусульманський меч* означає «могутність, владу і силу». Це зумовлено історичними подіями, отже відомо, що Османська імперія була наймогутнішою державою на той час. Але другий компонент лексичного значення слів на позначення зброї не менш помітний у романі, наприклад, «небезпека, смерть», де негативне забарвлення слів *шабля, стріла* пояснюється словами *безжальна, закривавлена*, який теж показує загальнолюдське ставлення до зброї. А відтак емоційно-експресивний компонент лексичного значення виникає не в мовній структурі, а зумовлюється позамовними факторами і залежить від оцінки, що виробилася в суспільстві.

Частина слів у контексті є зрозумілою (*рушниця, шабля, кинджал, меч, стріла, ядро, гармата*), але деякі з них потребують роз'яснень, наприклад, *канчук* – «нагайка з переплетених ремінців» [4, с. 520] запозичення з турецької мови *kame* «нагайка»; *мушкет* (франц. *mousquet* від італ. *mouschetto*) – «старовинна гнотова рушниця великого калібру»; *кий* (у знач. палиця) – «важкий дрючок з потовщенням на кінці, що в старовину використовувався як зброя», *булат* – «сталевий клинок, меч» [4, с. 101].

Номен *порох* має кілька значень: 1) дрібні тверді частинки, які зависають у повітрі або осідають на поверхні чого-небудь; пил, курява; 2) вибухова речовина, яку застосовують для стрільби з вогнепальної зброї та для виготовлення снарядів і патронів 3) останки померлої людини; прах [4, с. 1072].

У П. Загребельного лексема *порох* вживається в перших двох значеннях, виконує в тексті переважно образотворчу функцію, тому що є основою для творення порівнянь та метафор: *Яничари оберігали царство, але водночас були його найбільшою загрозою, як бочка з порохом, що може розламати неприступний ворожий мур і так само висадити в повітря свого недбайливого й необережного хазяїна* [6, с. 200]; *Нині мене, Вашу рабиню, приємним ставленням володаря, котре викликає безмежну радість, і Вашим чесним листом, ароматним, як мускус, піднесли з пороху забуття, бо зволили в своїм царському щасливім часі подбати, щоб лист дійшов до мене і ущасливив мене* [6, с. 266].

Досить продуктивними є лексеми на позначення холодної зброї *шабля, ятаган, меч, стріла*.

Лексема *ятаган* – «старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигін, увігнуте лезо» [4, с. 1650], запозичена з турецької мови: *Ще зовсім малим отримав од султана в подарунок коштовний ятаган, спав з ним у колосочці, підкладав його під подушку й підрісши, тепер теж тримав у постелі, мовби сподіваючись, відіб'ється від смерті коли не здоров'ям, то зброєю* [6, с. 160].

Як бачимо, оновлення лексичних зв'язків веде до утворення переносного вживання слова, що з часом при вивільненні зі словосполучення, у якому це значення зародилося, може набувати прямої семантики. Автор дуже влучно показує читачам: *ятаган* є не тільки зброєю, а й коштовністю, характерною для Османської імперії. Це передусім означає, що ситуативне значення є продуктом контексту. І надалі в романі лексема *ятаган* сприймається не лише як назва зброї, а є виміром багатства та розкоші. Наприклад: *Помагає тільки залізо під подушкою, і сама, вал іде подарувала Хуррем маленький ятаган, так обсіпаний самоцвітами, що вже й не був зброєю, а тільки коштовністю* [6, с. 154].

Зброя настільки вагома частина життя Османської імперії, що, здається, навіть опис людини не можливий без використання лексем на позначення зброї. У романі автор майстерно описує зовнішність людини, уводячи лексему *ятаган* у порівняльний зворот: *Кривий, наче ятаган, ніс розбійницьке обличчя у широкій бороді, звіруватий погляд з-під круглого тюрбана, у всьому панівна барва – стемніла загусла кров* [6, с. 50].

Лексема *меч* (стрсл. *мечь* – псл. *тесь*) у своїй первинній номінації означає старовинну холодну зброю у вигляді двосічного прямого довгого клинка з рукояткою [4, с. 667]: *Нарешті гармати розбили круглу башту святого Миколая – найміцнішу й найбільшу в твердині, у пролом кинулися яничари, але на їхньому шляху стали плече до плеча рицарі – у чорних плащах до коліна, з білими хрестами на грудях, з широкими мечами в руках, і попереду – сивоголовий Іль-Адан, якого не брали ні меч, ні куля, і яничари були відкинуті, а вночі пролом закладено міцним камінням, і твердиня знов стояла мовби ще неприступніша* [6, с. 149]. Хоч у романі трапляється відносно невелика кількість лексем на позначення зброї, їхнє стилістичне і образотворче навантаження досить розгалужене. Майстерність автора підкреслюється його вмінням вживати одне і теж слово в різних значеннях в одному контексті, де поряд з використанням лексеми *меч* у прямому значенні, письменник вдається до фразеологічного звороту з цим словом, який використовує для опису людини: *сивоголовий Іль-Адан, якого не брали ні меч, ні куля*.

До того ж лексема має ще і вторинну номінацію, у якій *меч* це те, що карає кого-, або що-небудь [4, с. 667]: *Бунтівник, переодягнений дервішем, спробував утікати, але був упійманий його людьми, приведений до султанського сераскера, де вже його ждав меч* [6, с. 62].

Здебільшого кожне лексичне значення складається з кількох сем. Якщо розглядати лексичні семи слова *меч*, то до когнітивних лексичних сем можна віднести сему *зброя*, а до прагматичних – *блискучий*, *кара*, *закон*, *сила*. Проте ці прагматичні семи будуть контекстуальними, тому що виступають компонентом не структури лексичного значення слова, а елементом змістової структури контексту.

У семантичній структурі слів на позначення зброї відбуваються зміни, які спричиняють виникнення елементів нового значення. Пряме основне значення доповнюється поняттєвими або асоціативними ознаками, що лежать в основі перенесення і сприймаються вже як вторинні, переносні. Лексема *меч* вживається в новій зображувальній функції, отримує іншу денотативно-сигніфікативну зіставність і стає багатоплановим словесним знаком: *Він первонароджений, він спадкоємець, він майбутній султан, про жінок він не говорить, він бере їх на ложі, де лежать вони перед ним, мов гади неторкані, дрижать, напружені, ніби туго напнуті тятиви луків, коли він виймає з зелених шовків своє дивовижне тіло, як меч з піхов* [6, с. 461]; *В носі, у вухах пучки сивого волосся, посивілі брови, ніс загострився, мов османський меч* [6, с. 515]; *Вони сяяли залізом, силою, несли сяйво на кінцях своїх мечів, ішли на смерть, мов промені світла в темну ніч* [6, с. 269].

Не менш цікавим є використання фразеологізмів у романі. Як відомо, фразеологізми – це продукт багатовікової й особливої розумово-мовленевої творчості народу. У фразеології об'ємно й виразно відображено національну самобутність кожного народу, його духовну індивідуальність, зрілість, тільки йому властиве мовленнєве багатство: *Чи він не знає, що чума – це божжа стріла, яка ніколи не б'є повз ціль?* [6, с. 98]. Значне місце у фразеології української мови посідають крилаті вислови, що є рядками із творів українських письменників або навіяні певними їх контекстами. Наприклад: *Зрада карається мечем* [6, с. 538]; *Ні меч, ні закон не замінять любові* [6, с. 539]; *Меч справедливості і порядку* [6, с. 98]; *А мудрість – на кінці ятагана* [6, с. 13]. Як зазначає І. Білодід, «письменник чи поет формулює свою думку в такому довершеному словесно-художньому виразі, створює такі цінності художнього слова, вислову, що ідея, думка окриляється, набуває величезної ідейно-естетичної сили, стає закликком, політичним лозунгом, засобом виразу душевного, емоціонального стану людини» [2, с. 113].

Окрім створення авторських афоризмів, письменник черпає з народної мови її лексико-фразеологічні багатства і вводить їх у тканину мови своїх творів. Уміле оперування фразеологічним матеріалом свідчить про високий рівень мовної ерудиції автора. Фразеологічна одиниця *Великий князь обіцяв за завданий йому сором відплатити вогнем і мечем* [6, с. 330] має античне коріння, виникла на основі омонімічного вільного синтаксичного словосполучення, що пов'язується з ім'ям старогрецького

лікаря Гіппократа: «Чого не лікують ліки, те вилікує залізо, чого не лікує залізо, те вилікує вогонь» [7, с. 49]. Пізніше цей вислів використовувався зі значенням «знищувати ворога зброєю і пожежами, вогнем і мечем».

У романі засвідчений і фразеологічний зворот *А сказано ж, що сокира не врубає свого сокирища* [6, с. 466], який вступає в синонімічні відношення з українським прислів'ям: *Ворон воронові ока не виклює*. Павло Загребельний образно виділяє ще одну сторону вже відомого значення «люди, які пов'язані спільними інтересами, не зраджують одне одного, не шкодять одне одному» [3, с. 31], використовуючи лексему на позначення зброї. Тим самим автор відображає відчуття епохи в художньо-історичному творі, що характеризує різні сторони соціально-економічного та культурного життя народу, особливості побуту та звичаїв в описуваний час.

В усіх арміях світу того часу, основна роль належала холодній зброї, застосування якої диктувалося недосконалістю зброї вогнепальної. На озброєнні в козаків були *списи, булати, кинджали*. Але почесне місце посідає в козацькій військовій традиції *шабля*. Про це свідчать як козацькі літописи, так і багатющий український фольклор. *Шабля* (з угорської *szablya* від *szabni* «різати») – «холодна зброя з зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем» [4, с. 1611]. У тексті роману автор вдається до народної пісні: *Хочеш, мила, знати, хто у нас дзвонарі? кулі та булати, шаблі та гармати, сурми на зорі!* [6, с. 97].

Можна стверджувати, що серед українських козаків існував культ *шаблі* як далекий відгомін прадавнього військового культу *меча*. Як *меч* у середньовічній Європі був ознакою належності до лицарського стану, так і *шабля* на території України в XVI–XVIII ст. була символом незалежної козацької верстви, крім того, вона була символом волі та бойового побратимства: *А того, хто порушить клятву, хай покарають земля, вогонь, вода, вітер, хліб, горілка, шабля, бог і мати божя* [6, с. 413]. Прагматична сема *кара* також властива лексемам *шабля* і *спис*. Наприклад: *Ясна річ, до шах-заде Мехмеда молодий візир ставився з належною поштивістю, був його тінню, твердим наміром, оголеною шаблею, караючою рукою* [6, с. 438]; *Смієшся з мого бога, з моїх пісень і чулостей, зневажаєш землю і все живе, крім себе, і не бачиш гострого списа в моїй руці, занесеного над тобою безжально і грізно* [6, с. 535]. Основою для нового значення слів послужила виділена у процесі абстрагування одна з ознак поняття – «покарання», за якою письменник установив асоціативну схожість з новим об'єктом номінації. Таке розгалуження семантичної структури застарілого слова спричиняє розширення сфери його функціонування.

Посилюють емоційність образу і дериваційні варіанти лексем на позначення зброї. Наприклад: *Мабуть, чоловік, який любить пити та гуляти, ну й знічев'я помахує шабелькою* [6, с. 401]. Суфікс *-к-* комунікативно зорієнтований на вираження словом додаткового значення

пестливості та голубливості. Уживаючи цей вид словотвірної стилістики, автор репрезентує особливе позитивне ставлення козаків не тільки до шаблі, а і до зброї взагалі.

Лексема *стріла* (стрсл. **стрѣла**) – «тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником, що його використовують для стрільби з лука», в історичному романі П. Загребельного використовується не тільки в прямому значенні, а й переносному у складі порівняльних та метафоричних конструкцій, виступаючи як художньо-естетичний засіб. При цьому вона набуває нових смислових відтінків, емоційно-експресивного забарвлення: *Це гніздо голубів, яких **каміння стріл** змушує злякано злітати, або райська фінікова пальма, яка підставляє себе його величності, намісникові нашого часу* [6, с. 46]; *Тільки метали **холодні стріли поглядів*** [6, с. 214]. Такі метафори допомагають письменникові змалювати художній образ людини, розкрити її зовнішні риси, а також зіставити конкретні явища об'єктивного світу.

Мова історичної прози П. Загребельного постачає добірний матеріал для дослідження лексико-семантичних та функціонально-стилістичних особливостей військової лексики, яка в романі, окрім номінативного значення, набуває нових додаткових смислових значень та емоційно-оцінного забарвлення, що сприяє розгалуженню сфери її функціонування. Стилiстичне вживання військової лексики у творах історичного романіста, яким є Павло Загребельний, дають змогу говорити про розширення та урізноманітнення системи образних засобів художнього стилю.

Література

1. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Харьков, 1905. – 256 с.
2. Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови / І. К. Білодід. – К., 1964. – С. 113.
3. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Радянська школа, 1991. – 400с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
5. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [упоряд. та ред. Р. В. Болдирєв, О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1 – 5.
6. Загребельний П. А. Роксолана : Роман / П. А. Загребельний. – К. : Дніпро, 1983. – 583 с.
7. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с.